

ФРАЗЕОЛОГІЯ МОВЧАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена детальному опису українських фразеологізмів на позначення мовчання. Розглядаються ФО, що вербалізують як мовчання-симптом, так і мовчання-знак (міжособистісне і світське). З'ясовується специфіка слів-символів, встановлюється їх фразеотворча активність.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця (ФО), символ, мовчання.

Коловоротная Н.Д. Фразеология молчания в современном украинском языке: этнокультурный и семантический аспекты. *Статья посвящена детальному описанию украинских фразеологизмов, обозначающих молчание. Рассматриваются ФЕ, вербализирующие как молчание-симптом, так и молчание-знак (межличностное и светское). Определяется специфика слов-символов, устанавливается их фразеобразовательная активность.*

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица (ФЕ), символ, молчание.

Kolovorotna N.D. Phraseology of Silence in the Modern Ukrainian language: ethnic culture and semantic aspects. *This paper is devoted to a detailed description of the Ukrainian phraseological units to indicate silence. Phraseological units are considered as the means to verbalize both silent-symptom and silence-sign (interpersonal and social). The peculiarities of the symbolic words are explained, their phrase activity is characterized.*

Keywords: phraseological unit (PhU), symbol, silence.

У сучасній антропоцентрично зорієнтованій лінгвістиці мовчання розглядають у системі інших невербальних засобів, що визнані вагомими компонентами комунікативного процесу. Це підтверджують дослідження низки зарубіжних (Дж. Бівін, П. Вацлавек, Д. Джексон, Г. Крейдлін, Г. Колшанський та ін.) і вітчизняних (Л. Солошук, Г. Барташева, Ф. Бацевич, М. Крижанівська та ін.) учених.

Мовчання є повноцінним компонентом комунікативного акту, оскільки, як і інші паралінгвальні засоби, виконує всі функції, властиві невербальним повідомленням стосовно вербальних (доповнення, заперечення, регулювання). Саме тому на сьогодні залишається актуальним питання вербалізації невербаліки, зокрема мовчання, адже наявні в україністиці дослідження із цього питання Т. Анохіної, Т. Осіпової, Н. Піддубної та ін. ще далекі від вичерпності.

Якібудь-який соціально-культурний феномен, мовчання об'єктивоване мовою. Для розуміння того чи іншого вербально оформленого явища необхідно проаналізувати техніки його номінацій у мові.

Метою цієї наукової розвідки є здійснення детального опису українських фразеологізмів на позначення мовчання, з'ясування особливостей його вербалізації фразеологічними засобами, встановлення фразеотворчої активності компонентів-символів.

Попри дискусійність питань класифікації надслівних номінацій беззаперечною є єдність дослідників у тому, що стійкі словесні комплекси (фразеологічні єдності, зрощення (ідіоми), фразеологічні вирази, афоризми,

кліше, прислів'я, приказки) є надзвичайно цінним лінгвокультурологічним матеріалом, на що неодноразово звертали увагу вчені (Н. Венжинович, В. Ужченко, О. Левченко, В. Жайворонок та ін.).

Фразеологічні одиниці своїми значеннями частково перетинаються з лексикою, загалом доповнюючи картину світу, створювану лексичними одиницями. Ю. Апресян стверджує, що «у російській мові всі клітинки семантичної парадигми, для яких відсутні однослівні вирази, заповнюються вільними чи напіввільними словосполученнями» [1: 44].

Згідно з картотекою, укладеною за «Словником фразеологізмів української мови», корпус ФО, що вербалізують мовчання, становить 61 одиницю, наприклад: *без слова, і (ані) слова (словом) не писнути, як риба, мовчати, прикусити языка* та ін. Висока частотність уживання фразеологізмів у процесі вербалізації *мовчання* зумовлена їх потужним експресивним потенціалом, здатністю не дублювати лексеми-вербалізатори, а деталізувати й диференціювати поняття, наприклад, пара ФО *прикусити языка*, жарт. «Утриматися від висловлювань, замовкнути» [ФСУМ: 543] і *поперхнутися словом* – «Раптово замовкнути, не закінчивши якоїсь думки; не договорити» [ФСУМ: 563] (диференційною є сема 'раптовість'), зневажлива ФО *дерти мовчача* – «Не протестувати, не заперечувати, мовчати» [ФСУМ: 194] відрізняється від ФО *набирати / набрати води в рот* – «Уперто мовчати; нічого не говорити» наявністю семи 'відсутність протесту' тощо.

Фразеологізми на позначення *мовчання* засвідчують його амбівалентну сутність, зокрема позитивною є оцінка стриманої мовчазності, обачності в розмовах, нерозголошення таємниць (*держкий на язык, держати язык за зубами (на зашморзі, на прив'язі, на припоні)*).

ФО *проковтнути языка, язык приріс до піднебіння, язык стає руба, язык у петлю скрутило, брати язык на гаплик, присохнути на языку, зав'язати рот, засупонити пащу (пельку, рота), держати языка на зашморзі* є негативною конотативами. На думку О. Селіванової, негативна оцінність цих фразеологізмів «зумовлена відношенням мовчання до його причин, переважно негативним психоемоційним станом людини (хвилюванням, злістю, роздратуванням), а також примусовим характером дії» [8: 141].

Як видається, симптоматичне мовчання вербалізується за допомогою ФО *слова застряють (застигають) / застряли (застрягли, застигли) в горлі (у грудях)* – «Хто-небудь втрачає здатність говорити через сильне хвилювання, переживання тощо» [СФУМ: 664]; *відбирати (віднімати) / відібрати (відняти) мову* – «Хто-небудь втрачає здатність говорити від несподіванки, здивування, хвилювання, переляку, гніву і т. ін.» [СФУМ: 95]; *язык у петлю скрутило* – «Хто-небудь втратив здатність говорити від хвилювання, злості і т. ін.» [СФУМ: 659]; *забути языка в роті* – «Втратити здатність говорити (через переляк, розгубленість тощо)» [СФУМ: 239]; *поперхнутися словом* – «Раптово замовкнути, не закінчивши якоїсь думки; не договорити» [СФУМ: 543] та ін.

На позначення мовчання-знака в українській мові є значний арсенал мовних, зокрема фразеологічних, засобів, як-от: *без слів (слова)* – «Мовчки, нічого не кажучи» [СФУМ: 663], *[ані]ні слова* – «Нічого не розказувати

нікому, не промовляти нічого» [СФУМ: 664]; *[І]* словом не обзиватися (не озиватися) / не обізватися (не озватися) — «Не розмовляти, не говорити з ким-небудь; мовчати» [СФУМ: 448]; *ні (ані) пари звуст (з уст, з рота)* — «Нічого не говорити, зятато мовчати» ; *уста не розмикаються* — «Хто-небудь мовчить, не говорить нічого»; *і (ні, жодним і т. ін.) словом не обмовитися* — «1. Зовсім нічого не говорити, не сказати; мовчати; 2. Не розмовляти, не заговорити з кимсь; 3. Нічого не сказати, не спитати і т. ін. про кого-, що-небудь» [СФУМ: 454]; *грати (гратися) в мовчанку* — «Ухилятися від розмови, виступу і т. ін. ; відмовчуватися, не розмовляти» [СФУМ, 166]; *не даватися (не здаватися) / не датися на мову* — «Не бажати спілкуватися, вступати в розмову з ким-небудь» [СФУМ: 185].

Значна частина ФО, що екстеріоризують мовчання, містить як стрижневий компонент лексику *вода*, наприклад, *набирати / набрати води в рот* — «Уперто мовчати; нічого не говорити» [СФУМ: 415]; *як (мов, ніби і т.ін.) води в рот набрати, перев.. зі словами замовкнути, мовчати і под.* — «Втративши здатність або бажання говорити, мовчати» [СФУМ: 416].

Очевидно, пов'язування води з мовчанням відбувається не тільки тому, що коли в людини в роті вода, вона не може говорити, а й тому, що це є втіленням архайчних уявлень про воду як хранительку сакральної інформації (порівн. обряд доливання непчатої води), оскільки вода разом із вогнем, землею та повітрям входить до квадрати першоелементів буття. О. Петриченко зазначає, що «...високий ступінь символізації та сакралізації води, представлений у східнослов'янських віруваннях і ритуальній практиці, пояснюються, з одного боку, її природними характеристиками (здатністю підтримувати життя, очищувати від бруду і под.), з другого — ставленням до неї як до небезпечної, самодостатньої стихії, як до міфологічно утлумаченої межі між цим та «тим» світами, а з третього — широким спектром можливостей її магійного використання (миття, пиття, обливання)» [7: 342].

Оскільки у фольклорі вода має амбівалентну оцінку (порівн. *жива вода / мертва вода*, *вода як основа першобуття / вода як руйнівна сила* тощо), розглядувані ФО теж можуть містити як позитивну, так і негативну конотацію.

Як стверджує Н. Венжинович, аналіз образної основи ФО дає можливість не тільки простежити, а й розшифрувати етнокультурну інформацію: «Теоретичним підґрунтям такого підходу є погляд на фразеологічну одиницю як на один зі способів реконструкції концептуальної картини світу взагалі та її етнічної концептуалізації зокрема» [2: 122]. Спостереження над ФО, що вербалізують мовчання, унаочнюють, що в колективному досвіді етносу, наївній картині світу мовчання людини пов'язується із стереотипом тваринного світу, зокрема рибою. О. Селіванова зазначає: «Спочатку людські якості приписувались тваринам (собаці — відданість, зайцю — боязливність, лису — хитрість..., риби — мовчазність і т. ін.), а далі ці фіксовані ознаки, можливо, підкріплені фольклором як символи, усталювалися за певним видом тварин, знаки яких використовувалися на позначення людини на підставі наведених стереотипів. Така подвійна аналогізація простежується здебільшого в системі стійких порівнянь та у фразеологізмах переважно змішаного типу мотивації» [8: 147].

Для омовлення міжособистісного мовчання-знака вживаються ФО як *риба мовчати*, як *риба під мостом* – «Нічого не говорити» [СФУМ: 597]. Компаративні фразеологізми з компонентом *риба* на позначення мовчання властиві низці слов'янських мов, порівн. укр. *мовчазний (німий) як риба*, рос. *немой (нем) как (безголосая) рыба*, болг. *ням като риба*, пол. *pięty jak ryba* – «абсолютно мовчазний, німий» [6: 421]. Таким чином, очевидно, виявляються архетипові уявлення наших предків. С. Воркачов і Г. Кусов зауважують: «У язичницькій свідомості вода, як царство Риби-праматері, урівнюється з мовленням та могилою. ... Риба-праматір була верховним божеством у язичників, про що свідчать: рос. *рось* вода, волога, *русалка* міфічна дівчина з риб'ячим хвостом; кельт. *dag* риба, лат. *deus* бог, рос. *дух, душа*, і.-є. *dhugt* дух; і.-є. *raison* божество.., але фр. *poisson* риба, зоолатрична істота, лат. *piscis* риба, лат. *pius* присвячений богам; давн.-англ. *facg* камбала, англ. *Faith* віра... таким чином, «Риба» – божество за індоєвропейською культурною традицією – дала левову частку одиниць, які використовують сьогодні як основу сучасного інвективного слововживання у низці індоєвропейських мов...» [3: 90–102]. У сучасній українській прозі останній компаративний зворот okazіонально трансформується у словосполучення *риб'яче мовчання*: «А він, тобто слідчий, готовий всіляко допомагати, звичайно, за умови мого **риб'ячого мовчання**» (М. Матіос).

На фразеологічному рівні таке мовчання-пригнічення номінується *гаву ковтнув* – «Хто-небудь дуже мовчазний, сумний» [СФУМ, 303]: «Нам весело, а тобі сумно? – тихо спитала Наталія Миколаївна, підскачавши до нього [Проценка]. – Бач, який він гарний! – додала у голос, кинувши очима на Довбню. – Веселий, балакує. Уже не тебе – **мов гаву проковтнув**» (Панас Мирний).

Прикметно, що пригнічений емоційний стан, супроводжений мовчанням, в українській МКС передається за допомогою ФО з компонентами-вербалізаторами концептів-міфологем «земля», «вода», «вогонь», зокрема ФО як (мов, наче і т. ін.) *до землі прибитий* – «Невеселий, зажурений, мовчазний, з похилоною головою тощо» [СФУМ: 557]: «З-під насуплених брів засвітив гострий погляд, тот одкидав він [Чіпка] ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, **як до землі прибиті**» (Панас Мирний) або як (мов, ніби і т. ін.); як (мов, ніби) у воді (у воду) *намочений* – «Незадоволений, сумний, зажурений, злий і т. ін.» [СФУМ: 423] є синонімічними до ФО як (мов, неначе і т. ін.) *кип'ячем обпарено* – «Хтось раптом став сумний, мовчазний, приголомшений і т. ін.» [СФУМ: 455], порівн.: «Мирон був сердитий сам на себе: цілий тиждень ходив **як у воді намочений**; він і в шинку, як зять його та громаду частував, сидів сумний та пив мовчки» (Грицько Григоренко); «- Да що на тебе найшло, Якове? Вийшов і здоровий, і веселий,..., а тут разом **неначе** тебе **кип'ячем обпарено**. Грошей не погубив?» (Марко Вовчок).

Підтвердження своїм спостереженням знаходимо в О. Селіванової, яка зазначає, що «відчуття жару, вогню в українських фразеологізмах використовується на позначення неприємних психоемоційних станів із високим ступенем інтенсивності» [8: 141].

Отже, можемо стверджувати про наявність взаємозв'язку мовчання з низкою емоційних концептів, переважно негативних конотованих.

Активність уживання натурморфних метафор при їх вторинній номінації пояснює М.Красавський, наголошуючи, що «будь-які спроби архаїчної людини, що все більше набувала статусу Ното агенса, хоч якось інтерпретувати довкілля й ті нечіткі, із самого початку принципово негативно забарвлені в силу природної загрози останнього *уявлення-емоції*, котрі виникали при зіткненні з дійсністю, були приречені на фіксацію «натуральних» об'єктів, що конкретно сприймаються — води, вогню тощо. Ці об'єкти дійсності мали для «людини розумної», що формувалася, вітальну цінність. Зберігаючи свою утилітарність, у подальшому вони набувають для неї певної психологічної значущості, що зростала пропорційно соціалізації людини» [4:159].

На фразеологічному рівні акціональне мовчання вербалізується **ФО прикусити язика** — «Утриматися від висловлювань; замовкнути» [СФУМ: 563]: «— *Язички там!.. А далі не сказала, щоб **прикусили язички**. Дівчата одразу примовкли*» (В.Кучер), **прищикнути язика** — «Змусити когось перестати говорити про кого-, що-небудь; обірвати на слові» [СФУМ: 570]; **затулити (закривати, замикаати, затикати і т. ін.) рот (рота, уста, пельку і т. ін.)** — «Замовкати, мовчати» [СФУМ: 253], наприклад: «*У щасті й свиня — королева, — буркнув був Микола, та дівки на нього так цикнули, що він і пельку стулив*» (Люко Дашвар).

Цілком очевидно, що в українській мовній картині світу концепт «мовчання» пов'язаний із певними органами людини: ротом (*закрити рот, стулити пельку*), губами (*уста не розмикаються, ні пари з уст*), язиком. **ФО** з компонентом **язик (язичок)** позначають як мовчання-симптом (*язик у петлю скрутило, забути язика в роті, заціпило язик, язик стає / став руба (колом) та ін.*), так і навмисне мовчання-знак: *придержати / придержувати язик [свого] язика [за зубами]* — «Утриматися від висловлення; змовчати» [СФУМ: 559]: «*Але на цей раз я таки **придержав свого язика і не розповів нічого***» (Л.Смілянський); *тримати (держати) язик (язика) за зубами; держати язик на прив'язі, держати язик на зашморзі, тримати язик на заціпці* — «Мовчати, не розголошувати чого-небудь; утримуватися від висловлення» [СФУМ: 772]: «- *Так. Мамка наказала мені **тримати язик за зубами***» (П.Гуріненко) та ін.

Такий зв'язок цілком умотивований, адже в наївній анатомії, як підкреслює О. Урисон, «...кожна конкретна здатність людини — це функція відповідного органа, причому набір функцій кожного органа достатньо невеликий» [10: 14].

Отже, мовчання, як і мовлення, в українській МКС передусім співвідноситься з названими органами, а не з мозком, вухами тощо.

В українських фразеологізмах на позначення мовчання анатомічний **язик** персоніфікується й наділяється власною волею, його функція й намір — говорити, він є генератором мовлення. У значній частині **ФО**, що вербалізують симптоматичне мовчання (*язик у петлю скрутило, забути язика в роті, заціпило язик, язик стає / став руба (колом) та ін.*), комунікант постає як «потерпілий» (пацієнс), і **язик**, що сприймається як інструмент мовлення, виступає як «безпосередній винуватець» (квазіагенс) [5: 18].

Комунікативно значуще міжособистісне й світське мовчання, зокрема невідповідь на образ, омовлюється фразеологічними одиницями *дерти*

мовчака (зневажл.) – «Не протестувати, не заперечувати, мовчати»: «[Передерій:] *Як не крути, як не верти, а хвіст підгорни під себе та й дери мовчака*» (Панас Мирний); і *(ані слова (словом) не писнути)* – «Зовсім нічого не сказати, не промовити; промовчати»: «*Кулаки посипались на його плечі... Інші робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали, похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова*» (І.Франко).

Розширюють номінативний простір світського мовчання ФО, що позначають мовчазну особу: *[і] слова не почувш (не почувсте, не почувють) від кого* – «Хто-небудь мовчазний, сором'язливий, неговіркий і т. ін.» [СФУМ: 553]: «[Гебрей:] *Я мушу знать, що я тут раб рабів, що він мені чужий, сей край неволі, що тут цени товаришів нема. Більш ти від мене й слова не почувш!*» (Леся Українка) та *не витягнеш (обценьками), не вирвеш) слова* – «Хто-небудь не хоче або не любить говорити» [СФУМ: 91]: «[Ганна:]*спочатку все про війну розказував [Степан], про інші краї, а тепер зовсім замовк, слова не витягнеш*» (О. Корнійчук); *не видавши слова* – «Хтось дуже мовчазний, небалакучий» [СФУМ, 67]: «*Вони їздять мовчки з Турки в Бориню і назад. Туди і назад. Недарма кажуть, що з Данила Мармури слова не видавши*» (С. Чорнобривець); *скупий на слова (на мову)* – «Який не любить багато говорити, небагатослівний, небалакучий» [СФУМ: 661]: «[Захарко:] *Щось ти сьогодні дуже скупий на мову, кожне слово з тебе треба витягати!*» (М. Кропивницький).

На відміну від названих вище, ФО *замкнутися (закритися) / замикатися (закриватися) в собі* – «Заглибитися у власні думки, переживання, стати мовчазним, відлюдкуватим» [СФУМ: 248] не лише позначає мовчазливого комуніканта, а й укаже на наявні причини виникнення мовчазності, наприклад: «*Кілька днів ... Іраклій не озивався словом ні до кого. І майже не відкривав очей...- отак замкнувшись в собі, в мовчанні, тужив за своїм другом*» (А. Головка).

Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що фразеологізми української мови є потужним засобом омовлення мовчання. У формуванні їх значення першочергову роль відіграють компоненти-символи *земля, вода, вогонь, язик, уста* та ін., що виступають у ролі мотивуючого компонента й репрезентують давні наївно-міфологічні уявлення про мовчання.

У подальших розвідках перспективним видається дослідження засобів вербалізації мовчання за допомогою одиниць інших мовних рівнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аפרесян Ю.Д. Образ человека по данным языка: Попытка системного описания / Ю.Д. Аפרесян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 37–67.
2. Венжинович Н. Концептуальна й семантична репрезентація стійких словосполучень в українській мові / Наталія Венжинович // Українська мова. – 2008. – 31. – С. 117–124.
3. Воркачев С.Г. Концепт 'оскорбление' и его этимологическая память // Воркачев С.Г., Кузов Г.В. / Теоретическая и прикладная лингвистика. Язык и социальная среда. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – Вып. 2. – С. 90–102.
4. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: [монография] / Красавский Н.А. – М.: Гнозис, 2008. – 374 с.
5. Крысенко Т. «Говорить» в образной языковой картине мира / Т. Крысенко / Лингвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Вип. 3. – Харків, 2000. – С. 16–22.
6. Левченко О.

Українсько-російсько-білоруський-болгарсько-польський словник порівнянь / Олена Левченко. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. — 748 с. 7. **Петриченко О.** Мовно-культурологічний дискурс східних слов'ян у сегменті концептуалізації образу-міфологеми «вода» / Оксана Петриченко // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. — Вип. 34. — Ч. II. — 2004. — С. 337-344. 8. **Селіванова О.** Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. — К.- Черкаси: Брама, 2004. — 276 с. 9. **Словник фразеологізмів української мови** / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — 1104 с. — (словники України). 10. **Урысон Е.В.** Фундаментальные способности человека и наивная «анатомия» / Е.В.Урысон // Вопросы языкознания. — 1995. — №3. — С. 3-16.